

Ettirgen Çatının Başkurt Türkçesindeki Durumu Üzerine

Merve ŞİMŞEK*

Özet: *Ettirgen çatı eylemin bir başka özne tarafından yapılması ya da yapılmasına vasıta olmasıdır. Türkiye Türkçesinde ettirgen çatı yaygın olarak -(I⁴)r-, -DI⁴r-, -(I⁴)t- ekleriyle oluşturulur ve eklendikleri fiil kök veya gövdelerine işi ve oluşu bir başka özneye aktarma söz konusudur. Başkurt Türkçesinde de ettirgen çatının işlevi aynı olmakla beraber yökmetüv yönelişe “yükletme yönelişi”, -dır-, -dër-, -dor-, -dör-, -tır-, -tër-, -tor-, -tör-, -zır-, -zër-, -zor-, -zör-, -ğar-, -ğer-, -kar-, -ker-, -kız-, -këz-, -koz-, -köz-, -gız-, -gëz-, -goz-, -göz-, -hët-, -r-, -ar-, -er-, -ër-, -ır-, -or-, -ör-, -t-, -(ı)t-, -(ë)t-, -(o)t-, -(ö)t-, -(a)t-, -(ë)t-, -z- ekleri ile yapılmaktadır. Türkçede bir sözcüğün çeşitli anlamlarda kullanılabilirdiği gibi ettirgen çatılarda oluşturduğu görülmektedir. Yukarıda verilen eklerle ettirgen çatının belirtilmesi dışında, yalnız anlamca ettirgen çatıların varlığından da söz etmek mümkündür. Bu çalışmada Başkurt Türkçesinde ettirgen çatı ve çatının oluşmasını sağlayan diğer faktörler incelenerek Türkiye Türkçesiyle mukayese edilmiştir.*

Anahtar Kelimeler: *Başkurt Türkçesi, Türkiye Türkçesi, Ettirgen Çatı, Fiilden Fiil Türetme Ekleri.*

Giriş

Ettirgen çatılar üzerine çeşitli bakış açıları ve geniş araştırmalar yapılmıştır. Bu çeşitli bakış açılarının temelinde çatıyı sağlayan eklerin fiilden fiil türetme ekleri kategorisi ve çatıyı ayrı bir başlık olarak inceleme gelmektedir. Burada akıllara gelecek olan mesele bu eklerin işlevsel mi yoksa türetimlik mi olarak kullanılması hususudur. Çatıyı oluşturan ekler geleneksel dilbilgisi kitaplarında fiilden fiil türeten ekler başlığı altında incelenmektedir. Fakat kullanılan ekler çatı işleviyle kullanıldıkları zaman türetimlik görevlerinden ayrılarak artık işletimlik özelliği taşımaktadırlar. Burada eklerin işaret ettiği anlamların değişmesi sonucunda türetme yoluyla anlam değişmesi söz konusudur. Kullanılan ekler fiilden fiil türetme eki kategorisinde olsalar dahi anlamsal olarak eklendikleri fiil kök veya gövdelerinde çatı görevi yüklenmiş olacaklardır. Türkiye gramerciliğinde çatı kategorisi için genellikle fiilin özne ve nesneyi etkilemesi biçiminde tanımlanmakla birlikte adlandırmaları ve sayıları arasında farklılıklar görülmektedir. Korkmaz (2019) çatı için, fiilin anlamında değişiklik göstermeyen fakat özne ve nesneye hükmeden şekiller olduğu, bu şekil değişikliğini sağlayan eklerin fiil kök veya gövdelerinden sonra fiil çekimi eklerinden de önce yer aldığını ve çatı eklerinin yalnızca gramer görevi yüklendiğine değinmiştir. Fiiller kategorisinde, çatı kavramı içerisinde bir tür olarak değerlendirilen ettirgenlik ise, fiilin belirtilen oluş ve kılınışın başka bir nesneye aktarıldığını ve asıl eylemin bir başka özne tarafından yaptırıldığını göstermektedir. Başkurt Türkçesinde de aynı işlevde kullanılan bu ekleri Ersoy (2018) fiilden fiil yapan ekler başlığının bir alt başlığı ettirgenlik ekleri olarak ele almış, Öner (2008, 2011) çalışmalarında fiilden fiil yapma ekleri içerisinde incelemiştir. Başkurt Türkçesinde ettirgen çatı yökmetüv yönelişe “yükletme yönelişi”, -dır-, -dër-, -dor-, -dör-, -tır-, -tër-, -tor-, -tör-, -zır-, -zër-, -zor-, -zör-, -ğar-, -ğer-, -kar-, -ker-, -kız-, -këz-, -koz-, -köz-, -gız-, -gëz-, -goz-, -göz-, -hët-, -r-, -ar-, -er-, -ër-, -ır-, -or-, -ör-, -t-, -(ı)t-,

* Afyon Kocatepe Üniversitesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Öğrencisi, mervesmsk3506@outlook.com

-(ē)t-, -(o)t-, -(ö)t-, -(a)t-, -(ē)t-, -z-¹ ekleri ile yapılmaktadır. Öner (2008, 2011), çalışmalarında *-kar-, -kēr-, -hēt-, -z-* eklerine yer vermemiştir. Türkiye Türkçesinde ise ettirgen çatı *-Ar-, -(I)r-/-(U)r-, -DIr-/DUr-, -(I)t-/-(U)t-* ekleri ile yapılmaktadır. Başkurt Türkçesinde bu ekler incelenirken hem ettirgen hem de oldurgan olarak birlikte incelenmiştir. Türkiye Türkçesinde ve Başkurt Türkçesinde oldurgan çatı ile kullandıkları ekler doğrultusunda çeşitli tartışmalara yol açan ettirgen çatıda öznenin eylemi bir başka özneye yaptırması söz konusudur, oldurgan çatı da ise bizzat eylemi yapan öznenin kendisidir. Ergin (2013) “fiilden fiil yapma ekler” başlığı altında, ettirgen ve oldurgan başlığı kullanmadan bu eklerin işlevlerine değinerek ettirgen çatı eklerini *faktif* olarak adlandırmıştır. Ünüvar (2016) çatı konusu hakkında eylemlerin aktiflik-pasifliği ve geçişlilik-geçişsizliği eylemlerin sözcüksel ve anlamsal özellikleri ile ilgili oluşunu ve çatının da eylemler üzerinde gerçekleşen bir kategori olmasından dolayı eylemlerin aktiflik-pasifliği ve geçişlilik-geçişsizliğinin çatı kategorisinin açıklanmasında önemli bir yeri olduğundan bahsetmiştir. Uysal (2018) ise ettirgen çatının; geçişli fiillere eklendiği, fiilin geçişlilik derecesini artırdığını, oldurgan çatının ise geçişsiz fiillere eklenerek fiili geçişli hale getirdiğine, üstelik ettirgen çatıda eylem bir başkası tarafından gerçekleştirildiğine değinmiştir. Ettirgenlik eylemin bildirdiği etkileme derecesine göre dolaylıdan doğrudana uzanan bir süreçtir (Dursun 2018: 119). Doğrudan ettirgen de nesne üzerinde doğrudan bir etki söz konusudur ve eylemin gerçekleşmesinde özne aktif rol oynamalıdır. Dolaylı da ise durum farklıdır, özne dolaylı olarak eylemin gerçekleşmesini sağlar. Çatılara yalnızca geçişli- geçişsiz bakımından bakmak karışıklığa sebep olmaktadır. Tıpkı geçişsiz eylemlerin ettirgenleştirildiğinde olduğu gibi: *Ayşe yemeği piş-ir-di*. “Ayşe pişme işini yemeğe yaptırdı.” yerine “Ayşe yemeğin pişmesini sağladı.” örnekleri verilebilir (Dursun 2018: 119). Ettirgen çatının geçişlilik ve geçişsizliğin bazı noktalarda ayırıcı olmadığı görülmektedir. Bu nedenle geçişliliğe göre ettirgen veya oldurgan ayrımı yapmaktansa anlamsal olarak incelemenin faydası olacağı noktalar vardır. Başkurt Türkçesinde ise bu durum fiilden fiil türeten ekler içerisinde değerlendirilerek iki çatı arasında herhangi bir ayrıma gidilmediği görülmektedir, fakat yapılan açıklamalar Başkurt Türkçesi için de geçerli olması söz konusudur. Ünüvar (2016) çatı türlerinin ayrımı noktasında Türkiye Türkçesinde yer verilen oldurgan çatının Başkurt Türkçesinde yer almadığını, Başkurt Türkçesinde ettirgenlik ve oldurganlık ayrımı yapılmamış olmasını ya da bu ayrıma gerek duyulmamış olabilmesi üzerine bir açıklama yapmıştır. Ettirgen çatı gerek Başkurt Türkçesinde gerek Türkiye Türkçesinde aynı işlevlerde kullanılmaktadır.

1. *-dir-, -dēr-, -dor-, -dör-, -tur-, -tēr-, -tor-, -tör-, -zır-, -zēr-, zor-, -zör-* ek

Başkurt Türkçesinde *-dir-, -dēr-, -dor-, -dör-, -tur-, -tēr-, -tor-, -tör-, -zır-, -zēr-, zor-, -zör-* Türkiye Türkçesinde *-dir-, -dir-, -dur-, -dür-, -tur-, -tir-, -tur-, -tür-* en işlek kullanılan ettirgen çatı ekleridir. Çeşitli formları bulunan bu ekler eklendikleri kök veya gövdeye göre değişmektedir. Tonlu ünsüz ile biten kök veya gövdelere *-dir-, -dēr-, -dor-, -dör-*, tonsuz ünsüzle biten kök veya gövdelere *-tur-, -tēr-, -tor-, -tör-*, ve “*r, y, z, w*” ile biten kök veya gövdelere ise *-zır-, -zēr-, zor-, -zör-* formları gelmektedir.

<i>Başkurt Türkçesi</i>	<i>Türkiye Türkçesi</i>
<i>Hat-tır-</i>	<i>Sat-tır-</i>
<i>Höy- zör-</i>	<i>Sev-dir-</i>
<i>Sëyël-dēr-</i>	<i>Dolaş-tır-</i>

(Baskurt Türkçesi Sözlüğü 2017: 187-215-516)

Bu çatı ekleri incelenen tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde ettirgen eki olarak kullanılmaktadır. Ekin etimolojisi ile ilgili olarak iki ayrı ettirgen çatı ekinin (*-t- ile -Ur-*) eklerinin üst üste gelmesinden doğmuş olması görüşü hakimdir.

2. *-ğar-, -ger-, -kar-, -ker-* eki

Türkiye Türkçesinde bulunmayan bu ek, Başkurt Türkçesinde, tonlu ünsüzlerden sonra *-ğar-/ger-*, tonsuz ünsüzlerden sonra *-kar-/ker-* şeklinde fiil kök veya gövdelerine eklenerek ettirgen çatı

¹ Konuyla ilgili yapılan çalışmalardan yola çıkarak yapılmış olan genel bir tasniftir.

oluşturmaktadır. İşlek olmayan bu ekin Başkurt Türkçesi sözlüğünde 4 örneği (Karakaya 2019: 79) bulunmaktadır.

Başkurt Türkçesi	Türkiye Türkçesi
<i>Ot-ķar-</i>	<i>Kumarda kaybedip ödemek; ütölmek.</i>
<i>Uz-ġar-</i>	<i>Geçirmek, yol aldirmek, yaşam geçirmek, ömür sürmek.</i>
<i>Üs-ķer-</i>	<i>Yetiştirmek, büyütmek, bakmak, beslemek.</i>
<i>Üt-ķer-</i>	<i>Geçirmek, iletmek, yol vermek.</i>

(Karakaya 2019: 79)

3. -ķız-, -ķéz-, -ķoz-, -ķöz-, -ġız-, -ġéz-, -ġoz-, -ġöz- eki

Sınırlı kullanım alanı olan bu ek, Türkiye Türkçesinde olmamakla birlikte eski fonetik varyantı olan -ġır-, -ġér- ekli birkaç örneği vardır. Tonlu ünsüzlerden sonra -ġız-, -ġéz-, -ġoz-, -ġöz- tonsuz ünsüzlerden sonra -ķız-, -ķéz-, -ķoz-, -ķöz- şeklinde eklenir.

Başkurt Türkçesi	Türkiye Türkçesi
<i>Tuy-ġız-</i>	<i>Doy-ur-(mak)</i>
<i>İm-ġéz-</i>	<i>Em-zir-(mek)</i>
<i>Këy-ġéz-</i>	<i>Giy-dir-(mek)</i>

(Öner 2008: 259)

Türkiye Türkçesinde istisna olarak *emzirmek* sözcüğünde görülen -zIr- ettirgen çatı eki, Başkurt Türkçesinde -ġéz- çatı ekine karşılık geldiği görülmektedir.

Eski fonetik varyantı olan -ġır-, -ġér-	
<i>Yaz-ġır-</i>	<i>Yaz-dir-(mak)</i>
<i>Az-ġır-</i>	<i>Az-dir-(mak)</i>
<i>Si-ġér-</i>	<i>At koş-tur-(mak)</i>

(Öner 2008: 259)

4. -hët- eki

Başkurt Türkçesinde tek örneği olan bu fiil köküne gelerek ettirgenlik anlamı katmıştır.

Başkurt Türkçesi	Türkiye Türkçesi
<i>Kür-hët-</i>	<i>Gös-ter-(mek)</i>

5. -r-, -ar-, -er-, -ër-, -ır-, -or-, -ör- eki

Türkiye Türkçesi ve Başkurt Türkçesinde görülen bu ek, Türkiye Türkçesinde işlek olarak kullanım gösterirken Başkurt Türkçesinde az örneği bulunmaktadır. Başkurt Türkçesinde yuvarlaklaşmanın söz konusu olmasından kaynaklanan -or-, -ör- ve Türkiye Türkçesinde olmayan -ër- ekleri dışında kalan ekler ortak kullanım göstermektedirler. Başkurt Türkçesinde kalın kök veya gövdelere -ır-, -or-, -ar- ince ile biten fiil kök veya gövdelerine -ër-, -ör-, -er- eklenerek ettirgen çatı oluşturulur. Özellikle -ar-, -er- eki *ķ* ve *t* (Ersoy 2018:176) ile biten fiil kök veya gövdelerine ünlü uyumuna göre eklenmektedir. Türkiye Türkçesinde ise (I)r- /-(U)r- çatı eki, ünsüz ile biten tek heceli fiillerden en çok *ç*, *ş*, *t* ünsüzleri ile bitenlere gelir ve kendisinden önce hiçbir çatı eki almazlar (Sebzecioğlu 2016: 289).

Başkurt Türkçesi	Türkiye Türkçesi
<i>Bëş-ër-</i>	<i>Piş-ir-(mek)</i>
<i>Töş-ör-</i>	<i>Düş-ür-(mek)</i>

(Öner 2011: 191, Ersoy 2018: 177)

Türkiye Türkçesinde *-ir-* ettirgen çatı eki bu işlevinin dışında en çok sözlük anlamı katan ektir ve Eski Türkçe *-gür-* şeklinde olan bu ettirgen çatı eki, günümüzde ettirgen anlamını kaybederek birçok kelime bırakmıştır.

Belirmek, seçirmek, sömürmek, çevirmek, uyarmak (Banguoğlu 2015: 287).

6. *-t-, -(i)t-, -(ē)t-, -(o)t-, -(ö)t-, -(a)t-, -(ē)t-* eki

Eskiden beri kullanılan işlek ettirgenlik ekidir. Ekin ses düzeni, ünlü ile biten ve *l, r, y* ünsüzleriyle biten fiillerden sonra doğrudan doğruya *-t-*; diğer ünsüzlerle biterse de ünlü uyumunu dikkate alarak *-(i)t-, -(ē)t-, -(o)t-, -(ö)t-, -(a)t-, -(ē)t-* şekilleri kullanılmaktadır. Yardımcı vokalleri bakımından değişkenlik gösteren bu ek Türkiye Türkçesinde de işlek olarak kullanılmaktadır. Yardımcı vokaller sadece ses geçişlerini sağladıkları için genellikle *-t-* şeklinde eklendiği görülmektedir.

<i>Başkurt Türkçesi</i>	<i>Türkiye Türkçesi</i>
<i>Ķabar-t-</i>	<i>Kabar-t-(mak)</i>
<i>Töz-et-</i>	<i>Düzel-t- (mek)</i>
<i>Tala-t-</i>	<i>Saldır-t-(mak)</i>

(Ersoy 2018: 179, Karakaya 2019: 66)

Türkiye Türkçesinde ettirgen çatıyı sağlayan *-(I)t-/-(U)t-* ekleri, ünlü ya da *r, l* gibi akıcı ünsüzlerden biri ile biten fiil gövdelerinden sonra gelir ve bazı kelimelerde kalıplaşarak kalan bu ekler, *aldat-, azıt-, dağıt-, diret-, donat-, ısıt-, ilet-, kapat-, öğret-, tüket-* gibi fiillerde *-(I)t-, -(U)t-* 'lerde aslında birer ettirgenlik ekidir. Bu tür fiillerin kök halindeki şekillerinin artık kullanımdan düşmesinden dolayı kök ile kaynaşan bu eklerin ettirgenlik işlevinin körelendiği bilinmektedir (Korkmaz 2019: 507-508).

7. *-z-* eki

Başkurt Türkçesinde nadir olarak kullanılan ettirgen çatı ekidir. Türkiye Türkçesinde olmayan bir çatı ekidir.

<i>Başkurt Türkçesi</i>	<i>Türkiye Türkçesi</i>
<i>Ağı-z-</i>	<i>Akı-t- (mak)</i>

Ettirgen çatılar şekilbilgisel olarak, kök veya gövde durumundaki fiillere eklenerek yapılır. Anlamsal olarak ise çatının yerine eş anlama gelebilecek yapıların kurulmasıyla oluşan ettirgen çatılardan da bahsedilebilir. Birleşik fiillerin hem Türkiye Türkçesinde hem de Başkurt Türkçesinde anlamsal olarak çatı görevi üstlendiğini söylemek mümkündür.

<i>Başkurt Türkçesi</i>	<i>Türkiye Türkçesi</i>
Bıl vaĳıĳa Zahirzıñ tormoşonda kırĳa boroloş <i>yaharĳa sebepsé bula.</i>	Bu olay Zahirin hayatında ani bir deĳişim yapmasına <i>sebep oldu.</i> (<i>Yaptırdı</i>)

(Ünüvar 2016: 49)

Burada deĳinilmesi gereken bir diĳer husus ise ettirgen cümlelerde birden fazla ettirilen bulunabilmesi durumudur. Cümleden de anlaşılacağı üzere etkilenen *Zahirin hayatı*, ettiren ise *bu olaydır*. Sebep olma durumunun biçimsel çözümlemesi *yaptırdı* olmalıdır.

Bu durum Başkurt Türkçesi gramerlerinde bahsedilmemekle birlikte çatı yapıları sadece morfolojik boyutlarda ele alınmasının bir sonucu olarak yetersiz kaldığını ve birleşik fiillerin de kimi durumlarda ettirgen görevi yüklendikleri görülmektedir.

Sonuç

Türkiye Türkçesinde ve Başkurt Türkçesinde ortak şekilde kullanılan üç, farklı şekillerde kullanılan dört ettirgen çatı eki bulunmaktadır. Çatı kategorisi öznenin nesne ile olan ilişkisi olarak tanımlanır. Bu durum ettirgen çatı içinde geçerli olmakla birlikte doğrudan ve dolaylı şekilde görülmektedir. Doğrudan ettirgende nesne üzerinde doğrudan bir etki söz konusudur ve eylemin gerçekleşmesinde özne aktif rol oynamalıdır. Dolaylıda ise durum farklıdır, özne dolaylı olarak eylemin gerçekleşmesini sağlar. Gramer geleneğine yerleşmiş olan morfolojik ettirgen çatı anlayışına göre geçişli fiillere eklenerek oluşturulan ettirgen çatının aksine geçişlilik ve geçizsizliğin bazı noktalarda ayırıcı olmadığı görülmektedir. Bu durumlar karşısında oldurgan çatı ile karıştırılabilen bu çatının anlamsal boyutta incelenmesi önem taşımaktadır. Türkiye Türkçesinde ve Başkurt Türkçesinde ettirgen çatıyı oluşturan eklerin genel olarak gramer yönü incelenmiş ve birleşik fiil noktalarında eksiklikler tespit edilmiştir.

Kaynakça

- BANGUOĞLU, Tahsin (2015). *Türkçenin Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- DURSUN, Sıdıka (2018). *Türkçede Ettirgen Yapılar*, Grafiker Yayınları, Ankara.
- ERGİN, Muharrem (2013). *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Basım/ Yayımlar/ Tanıtım, İstanbul.
- KARAKAYA, Tülay (2019). *Başkurt Türkçesinde Fiil Türeten Ekler ve Fonksiyonları*, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi.
- KORKMAZ, Zeynep (2019). *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- ÖNER, Mustafa (2008). Başkurtça Kısa Dilbilgisi, *Tarihten Bugüne Başkurtlar (Ed. A. Melek Özyetgin, A. Merthan Dündar, İlyas Kamalov)*, Ötüken Neşriyat, Ankara, s.238.
- ÖNER, Mustafa (2011). *Türkçe Yazıları*, Kesit Yayınları, İstanbul.
- ÖZŞAHİN, Murat (2017). *Başkurt Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s.187-215-516.
- SEBZECİOĞLU, Turgay (2016). *Dilbilim Kavramlarıyla Türkçe Dilbilgisi*, Kesit Yayınları, İstanbul.
- UYSAL, Bilal (2018). Eylem İşletimi (Biçimbirimler- İşlevler, *Türkiye Türkçesi II Biçimbilgisi (Ed. Erdoğan Boz)*, Gazi Kitabevi, Ankara, s. 79.
- ÜNÜVAR, Dursun (2016). *Başkurt Türkçesinde Ettirgen Çatı*, Ankara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi.
- YAZICI ERSOY, Habibe (2012). Başkurt Türkçesi, *Türk Lehçeleri Grameri (Ed. Ahmet B. Ercilasun)*, Akçağ Yayınları, Ankara, s. 749-810.
- YAZICI ERSOY, Habibe (2018). *Eski Türkçe ve Türkiye Türkçesi Karşılaştırmalı Başkurt Türkçesi Grameri*, Gazi Kitabevi, Ankara.